

Gyermeksorsok a kora újkori árvaházakban

Érdekes, tanulságos és – sajnos – ma is időszerű kiállítással, valamint egy hozzá kapcsolódó katalógussal örvendeztette meg a hallei Franckei Alapítványok (Franckesche Stiftungen) kiadója az olvasni szerető és újabb pedagógiatörténeti ismereteket szerezni vágyó közönséget. A nagy múlttal rendelkező intézményegyüttes 2009. évi nagy kiállítását a szervezők egy viszonylag ritkán reflektált témának, a kora újkori árvaházakban nevelkedő gyermekek mindennapjai bemutatásának szentelték.

Nem meglepő ez persze, ha az ember figyelembe veszi a helyszínt: a pietizmus fellelővárában tartott és egy gyökeresen új, a 17. század végétől igen gyorsan a világ távoli vidékein is elterjedő pedagógiai koncepció szülőhelyéről, Halléról, egészen pontosan a Saale parti város előtt egykor elterülő, ma már külső városrésznek számító Glaucháról (Glaucha vor Halle) van szó. Korábban már az *Iskolakultúra* is többször teret biztosított ahhoz, hogy lapjain keresztül a hazai olvasóközönség is betekintést nyerhessen ennek a mind az európai, mind a magyar művelődéstörténetben fontos szerepet játszó kelet-német városnak a kulturális értékeibe. A most ismertetendő katalógus a háromszáz éve szinte folyamatosan működő hallei árvaháznak, illetve európai rokonintézményeinek a késő ókor óta kisebb-nagyobb cezúrákkal tarkított történetét, működési mechanizmusait, társadalmi jelentőségét és – rövid kitekintéssel – mai szociális státusát tárja az érdeklődők elé – számos, ritkán, illetve eddig sosem látott kiállítási tárgyról készült, kiváló minőségű fotó kíséretében.

A kiállítás kurátorai és egyben a jelen katalógus szerkesztői, Claus Veltmann és Jochen Birkenmeier a kötet bevezetőjében tömör summázatot adnak a témához. A címben (*Kinder, Krätze, Caritas. Waisenhäuser in der Frühen Neuzeit* = Gyermekek, rüh, karitás. Árvaházak a korai újkorban) megjelölt „gyermekek”-ben az okot, a „rüh”-ben a szomorú valószínűséget, a „karitás”-ban pedig a szándékot

vélik felfedezni a neveléstörténetnek ezen a speciális területén a késői ókortól egészen a 20. századig. A számtalan névvel illetett, de itt az „árvaház” fogalma alatt egyesített intézmények európai történetét és szerepét vizsgálja meg alaposan a kötet kilenc tanulmánya, több aspektusból is. Ehhez a fogalmi leegyszerűsítéshez a szerkesztők tudatosan ragaszkodnak: tulajdonképpen arra csábítják ezzel az olvasót vagy a kiállítást megtekintő szemlélőt, hogy az árvaházakhoz kapcsolódó, a kollektív tudatalattinkban meggyökeresedett asszociációkat és előítéleteket a kiállítás megtekintése, illetve a katalógus tanulmányozása során felülvizsgálja önmagában. Nagyszerű elképzelés, amely nem is marad hatástalan, hiszen a kötet rengeteg új eredményt tár azok elé, akik kézbe veszik, és figyelmesen végigolvassák. Ezekből szeretnék most összeválogatni egy csokorra való, és ezek nyomán megkísérlem összefüggő kontextusban áttekinteni a kötet tanulmányainak főbb gondolatait.

Az „árva gyerek” fogalomkörhöz kötődő mai elképzeléseink nagymértékben eltérnek a kora újkorban uralkodó, tág értelemben vett hasonló fogalomtartománytól. Ma az „árva” szón ugyanis általában a szülők nélkül élő gyermek(ek)et értjük. Emellett azonban korábban a félárva, azaz anya vagy apa nélkül felnövő gyermekek is árvának számítottak, és felvételt is nyertek az árvaházakba, többnyire abban az esetben, ha az édesapa elhunyt, így a család eltartó, pénzeskereső hiányában szegénysorba süllyedt. Az árvaházak lakóinak egy másik csoport-

ját a talált gyermekek alkották: az antikvitástól kezdve egészen a 19. századig igen gyakori jelenség volt, hogy a nem kívánt, beteg vagy egyéb okból a családba befogadni nem szándékozott gyermekeket kitétek. (Ez a gyakorlat sajnos ma sem szűnt meg teljesen, amint erről a kórházak által működtetett, bárki által anonim módon igénybe vehető bébiinkubátorok sűrű használata is tanúskodik.) Ennek megfelelően bizonyos időszakokban a lelenházakat az árvaházak szinonimájaként is használták. A 15. századtól az úgynevezett szociális árvák csoportjával gyarapodott a gyermekmenhelyek lakóinak összetétele. A változás oka a szegénységgel szemben megváltozott társadalmi hozzáállásban keresendő: a szegénységet ugyanis ekkortól az érintettek önhibájából eredő állapotnak kezdték tartani. Ennek következtében fokozatosan és egyre növekvő mértékben kezdték el tiltani a koldulást, valamint a szegényeket és a koldusokat különböző intézményekben végzett kényszermunkával próbálták megrendszabályozni. Sorsukat természetesen gyermekeik sem kerülhették el. Hogy megmentsek őket az elkallódástól és az elzülléstől, azaz, a korabeli szóhasználattal élve: nehogy ágrólszakadt gyermekek váljanak belőlük, tudatos nevelésükbe kezdtek: megkísérelték felkészíteni őket egy olyan életre, amelynek az anyagi alapját saját munkaerejükre és munkabírásukra támaszkodva saját maguknak kellett előteremteniük, nehogy szüleik sorsára jussanak. A 19. századtól ezek a szociális árvák képezték az árvaházakban élők legszélesebb rétegét (lásd Norbert Friedrich tanulmányát a 19. és 20. századi árvaházakról).

A kötet címében olvasható „rüh” (Scabies) kifejezés a legtöbb kora újkori árvaházban uralkodó életkörülményekre, a hiányos higiéniai viszonyokra vonatkozik. A lübecki árvaházban a 18. század végén tanító David Friedrich Richter az alábbi szavakkal írta le a munkahelyén tapasztalható általános egészségügyi helyzetet: „A falak között hiányzott a friss levegő, a rüh pedig olyan otthonosnak számított az intézményben, hogy némelyik gyermek hosszú éveken át szenvedett miatta, sőt

még a cselédség sem maradt mentes tőle” (9. fordította Verók Attila). Ennek a rühatka által kiváltott, kellemetlen bőrbetegségnek az általános elterjedése az árvaházak hiányos felszereltségének volt természetes következménye (a parazita sokszorosán felnagyított képét és „tevékenységének” elrettentő nyomait lásd a 120. és a 208–209.). A legtöbb ilyen menhelyen ugyanis gyakran több gyermeknek kellett egy ágyban aludnia, fehérműük és ruháik cseréjére pedig csak igen ritkán került sor. A hiányos higiénia és az egészségtelen ellátás nagyban növelték a gyermekek halandósági esélyeit, hozzájárulva így ezeknek a pedagógiai intézményeknek a tartósan rossz híréhez.

A „karitás” mint az árvákkal szemben megnyilvánuló, tevéleges felebaráti szeretet tipikusan keresztény felfogásban gyökerező jelenség. A kereszténység elterjedése a késői ókor idején alapvető változást idézett elő az árvákhoz való szociális viszonyulásban, akiket például az ókori Görögországban rabszolgának lehetett eladni. Nem meglepő tehát, hogy az első, gyermekek befogadására specializálódott intézmények egyházi kezelésben voltak, lakóik pedig papok és püspökök különleges védelme alatt álltak. Az érett középkorban már városi polgárok is elkezdtek árvaházakat alapítani, és ezek működtetéséhez jövedelmeket biztosítani. Ennek következtében komoly összetűzésekre került sor az egyházi méltóságok és a városi tanácsosok között, hiszen mindkét fél magának követelte az árvaházak fölötti ellenőrzési jogot. A vitában hosszú távon a világi oldal győzedelmeskedett, melynek velejárójaként a gyermekóvhelyek fokozatosan városi, kommunális intézményekké váltak (lásd Claus Veltmann és Manfred Eder tanulmányait az árvaházak történeti fejlődéséről, valamint a katolikus egyház által fenntartott gyermekmenhelyekről). Hollandiában például az aranykor idején (17. sz.) a városok vezető hivatalnokai arra törekedtek, hogy az árvaházakat, kiváló felszereltségük révén, városaik díszévé tegyék (lásd Joke Spaans tanulmányát a németalföldi viszonyokról).

A reformációt követően a német tartományok uralkodói is gyermekeket gondozó intézmények alapításába fogtak. Ebben nem egyedül a keresztény jótékonyosság vezette őket, hanem a társadalmi rendteremtés (gute Policey) szándéka is (lásd Karl Härter tanulmányát a rendfenntartást elősegítő törvényekről és uralkodói rendeletekről). Ráadásul ebben az időszakban az árvaházak egyre inkább a merkantilista gazdaságpolitika objektumaivá váltak.

Az intézmények költségeit úgy próbálták meg alacsonyan tartani, hogy szegényesen rendezték be azokat, valamint bevezették a kötelező munkát, azaz a gyermekeket az árvaház gyarapodása érdekében dolgoztatták. Az egyes menhelyeken manufaktúrákat hívtak életre, vagy pedig a gyermekeket vállalkozóknak adták bérbe munkavégzés céljából. Az árvaházi gyermekek munkakörülményei leginkább a nyomorúságos vagy sanyarú jelzőkkel illethetők, hiszen a hosszú munkaidőhöz egészségkárosító munkahelyi viszonyok és testi fenyítések is társultak. Ennek ellenére a saját üzemre alapozott gazdasági autonómiára irányuló

kísérletek sora megfeneklettek. Másfelől viszont az árvaházak gazdasági impulzusokat tudtak adni, amint erre kiváló példával szolgál a pforzheimi árvaház esete, ahol órákészítő manufaktúrát hoztak létre, amely a ma is létező helyi órapar kiindulópontjául szolgált (vesd össze: 57–58.).

Még ha az életkörülmények a kora újkori árvaházak túlnyomó részében rosszak is voltak, és a halálozási ráta is magasra szö-

kött, az alapítókat és a működtetőket meg kell óvnunk a morális elmarasztalás vádjától. Ők ugyanis a keresztény felebaráti szeretet hagyományainak megfelelően cselekedtek, és – legalábbis a korabeli felfogás szerint – megpróbálták a legjobbat elérni intézményük érdekében. Mivel azonban az emberi méltóságról és „a gyermekeknek mindenképp a legjobbat” hozzáállásról vallott felfogás még teljes egészében hiányzott a kor szelle-

miségéből, a gyermekek életkörülményei gyakran igen rossznak számítottak. Még a korábban említett, a korszak egyik legjobbjának titulált árvaházában, a Lübeckben is, ahol a gyermekeket csak csekély kötelező munkára kényszerítették, a menhely lakói folyamatosan ki voltak téve a személyzet erőszakoskodó hatalmaskodásainak. Emellett szintén Lübeckben egészen a 19. századig többnyire nyers modorú, kemény hangú parancsosztáshoz szokott egykori hajóskapitányok látták el a gyermekek különböző csoportjainak „pedagógiai” vezetését (Kinderater). Ilyen háttér ismeretében nem tűnhet meglepőnek szá-

munkra azon kijelentés, mely szerint a gyermekek igényeinek figyelembevételére és azok teljes kielégítésére alapozott árvaházi ellátás csak az elmúlt évtizedek találmánya. Persze a médiából időnként ma is értesülünk visszaélésekről ezen a területen.

A nagyszabású kiállítás nemcsak az árvaházak témájának szentelték, hanem egy egykori árvaházban is mutatták be. Ráadásul abban az August Hermann Francke (1663–

Franckénál már nem a koldulás elkerüléséről vagy a parlagon heverő munkaerőnek a társadalom javára történő gazdasági hasznosításáról volt szó, hanem olyan személyek képzéséről, kineveléséről, akik képesek voltak hozzájárulni a világ keresztény szellemű megjobbításához.

A hallei árvaház működése éppen ezért nem csupán a szülők nélkül élő gyermekek ellátására korlátozódott, hanem az intézményegyüttes részben egy olyan, több fokozatú iskolai képzést nyújtó „várossá” alakult, ahol a különféle intézmények máig megőrizték az összefoglaló árvaház elnevezést – ezzel is utalva eredetükre és a közös célkitűzésre.

1727) által alapított intézményben, amellyel egy új fejezet vette kezdetét az árvaházak történetében. Bár az ő Alapítványait is a keresztény nevelésre és a társadalmi hasznosságra való törekvés jellemezte, intézményében a munkának a gyakorlati és szellemi képzés alá rendelése már többet jelent pusztán hangúlyeltolódásnál: Franckénál már nem a koldulás elkerüléséről vagy a paragon heverő munkaerőnek a társadalom javára történő gazdasági hasznosításáról volt szó, hanem olyan személyek képzéséről, kineveléséről, akik képesek voltak hozzájárulni a világ keresztény szellemű megjobbításához. A hallei árvaház működése éppen ezért nem csupán a szülők nélkül élő gyermekek ellátására korlátozódott, hanem az intézményegyettes részben egy olyan, több fokozatú iskolai képzést nyújtó „várossá” alakult, ahol a különféle intézmények máig megőrizték az összefoglaló árvaház elnevezést – ezzel is utalva eredetükre és a közös célkitűzésre (lásd Udo Sträter tanulmányát a hallei árvaházról).

Ez a fölérendelt törekvés, tudniillik a világ pietista szellemű megreformálása, Francke alapítványait nemcsak a korábbi szociális intézményektől különböztette meg, hanem a korabeli árvaházaktól is, amelyek tevékenysége kizárólag a lakók fizikai ellátására korlátozódott. Az alapítónak az a kívánsága, hogy példaadó intézményként más intézményeket is a hallei minta szerinti működésre sarkalljon, több ponton is megmutatkozott: a hallei árvaház épületkomplexumának nagyvonalúságában és nagyszabásúságában, az ellátás átlag feletti minőségében, a modern, előrehaladott és élenjáró oktatási módszerekben, valamint az intézményegyetteshez tartozó iskolák szociális átbocsátó rendszerében. Ezeknek köszönhetően Halle, Francke reményeit beteljesítve, más árvaházak és iskolák példaképévé vált – nemcsak Németországban és Európa egyéb részein, hanem Oroszországban, Észak-Amerikában és Indiában is (lásd Antje Fasshauer és Jochen Birkenmeier tanulmányait Halle kisugárzó szerepéről).

A hallei árvaház és az annak példáját követő intézmények mindazonáltal egy

különfejlődés részei voltak. A kora újkori Német-római Császárság területén található szegény- és árvaházak több mint kétharmada Francke reformgondolásaitól érintetlen maradt, és ott is, ahol azokat követni kezdték, gyakran a hallei koncepciónak csak egyes elemeit vették át. A 18. század második felében maguk a hallei Alapítványok is megmerevedtek pedagógiai szempontból: a további új fejlesztések és reformok elmaradtak. A felvilágosodás idején az árván felnövő gyermekek ellátása az árvaházakban alapvetően is válságba került. Amíg Halléban csak az időközben elavult és a felvilágosodás híveinek nemtetszését kiváltó nevelési módszerek továbbélő alkalmazása állt a kritika középpontjában, addig a többi árvaházban a nem megfelelő higiéniai viszonyoknak és az embertelen munkakörülményeknek köszönhető magas halálozási arány vezetett oda, hogy általános követeléssé vált az árvaházak végleges felszámolása és az ott lakók gondozó- vagy nevelőcsaládoknál történő elhelyezése. A falusi környezetben elképzelt „természetes” gondozásról kialakult idealizált képnek persze vajmi kevés kapcsolata volt a társadalmi realitással. A nevelőcsaládokat ugyanis gyakran csak a gondozásért járó támogatás érdekelte, mellette viszont a gondjaikra bízott gyermeket elhanyagolták, vagy a végsőkig kihasználták munkaerejét (lásd Christina Vanja tanulmányát a felvilágosodás korának árvaházairól és a korszakban kirobbanó vitáról).

Az iparosodás következtében létrejövő tömeges szociális elnyomorodás Németországban új árvaházak alapításához vezetett a 19. században. Mindenekelőtt a pietizmus hagyományainak talaján álló személyiségek próbálkoztak azzal, hogy gondozási intézményeikben az elszegényedett családokból származó gyermekeket megmentse az elkallódástól. Új jelenségnek számított, hogy az árvaházak lakói számára a gyermekkori sajátosságokra tekintettel levő pedagógiai koncepciókat fejlesztettek ki. Igaz, ezek még nem a gyermekek individuális fejlődésének elősegítését célozták meg, hanem a későbbi felnőtteknek az állam és a társadalom számára gyümölcsöző hasznosságát helyezték előtérbe.

A 20. században az 1922-ben megalkotott, de csak 1924-től életbe lépő gyermekjóléti birodalmi törvénnyel (*Reichsgesetz für Jugendwohlfahrt*) alapvető fordulat következett be az árvák gondozásában Németországban, hiszen ekkortól az állam vállalta a felelősséget a 18 év alatti gyermekek és serdülő korúak gondozásáért. Mindez sajnos nem vezetett automatikusan a gondozás minőségének javulásához, így sok intézmény továbbra is rossz hírű „szociális pokol” (Fürsorgehölle) maradt. Majd csak az 1968 után bekövetkező, az állami gondozás minőségéről zajló parlamenti viták hoztak alapvető javulást ezen a téren Németországban.

Ákárcsak a középkorban, ma is nevelőcsaládok és szociális gondozó intézmények léteznek egymás mellett, ahol gyermekek gondozása zajlik. A központosított, nagy volumenű intézmény, a hagyományos árvaház természetesen már a múlté, hiszen a gyermekek ma már gyermekfalvakban vagy kisebb, családi struktúrákat utánzó közösségekben élnek együtt. Ezek között a gyermekek között már csak nagyon kevés igazi árva található. Egészen más a helyzet a harmadik világ országaiban, amelyeket háborús összezsúplások, természeti katasztrófák, járványok sújtanak, ezenkívül az AIDS is ugrásszerűen növeli az árván maradt gyermekek számát az afrikai kontinensen. Azok a kihívások, amelyekkel az említett terület országainak kormányai és a nyugati segélyszervezetek szembesülnek napjainkban, betekintést nyújtanak számunkra abba a témakörbe, milyen problémákkal kellett megküzdeniük a korábbi generációknak Európában, és ráirányítják figyelmünket az általuk már évszázadokkal ezelőtt fellelt megoldásokra.

Zárásképpen szeretném hangsúlyozni, hogy az 1695 és 1948 között folyamatosan működő hallei árvaház utóda, az önálló jogi státusát 1992-ben visszanyerő Franckeai Alapítványok az 1990-es évek elejétől tradicionális kötelességének érzi,

hogy a szociális ifjúság gondozás hagyományát tovább vigye. Ennek következtében a várostól fokozatosan átvette három gyermeknapközi (Kindertagesstätte) és egy iskolai napközi (Schulhort) irányítását, majd 2000-ben létrehozott egy készségfejlesztő központot gyermekek számára (Kinderkreativzentrum Krokoseum). 2003-ban az Alapítványok területén, az egykori királyi pedagógium felújított épületében életre hívták a ma is igen népszerű „generációk házát” (Haus der Generationen), amely új utat nyitott a különböző generációk együttélésének tanulmányozása terén. 2005-ben az Alapítványok Baráti Körének meghatározó támogatásával megalapítottak egy képzési és egészségügyi központot családok számára (Familienkompetenzzentrum für Bildung und Gesundheit). A felsorolt kezdeményezések arról tanúskodnak, hogy a Franckeai Alapítványok híven őrzik az elődintézmény szociális és pedagógiai örökségét, illetőleg ezen a hagyományokra épülő talajon megpróbál korszerű válaszokat adni a mai társadalmi problémákra. Teheti mindezt azért, mert a történeti kapcsolat tisztán és 44 évnyi hiátustól eltekintve folyamatosan végigkövethető, ami sok tekintetben hasznára is válik az ott dolgozó több száz személynek, hiszen gyakran egészen tudatosan nyúlnak vissza a történelem kínálta megoldási lehetőségek arzenáljához – meggyőző példát mutatva ezzel korunk bármelyik, hasonló tevékenységet folytató intézménye számára.

Kinder, Krätze, Caritas. Waisenhäuser in der Frühen Neuzeit. (2009) Jahresausstellung der Franckeschen Stiftungen vom 17. Mai bis 4. Oktober 2009 in den Franckeschen Stiftungen zu Halle. Herausgegeben von Claus Veltmann und Jochen Birkenmeier. Verlag der Franckeschen Stiftungen, Halle.

Verók Attila

Eszterházy Károly Főiskola,
Médiainformatika Intézet